

AZƏRBAYCANIN QƏRB BÖLGƏSİNİN BƏZİ ORTA ƏSR KƏND TIPLI YAŞAYIŞ YERLƏRİ

Şamil NƏCƏFOV,
AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi,
shamil_necefov@mail.ru

Gülnarə HACIYEVA,
AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu,
elmi işçi,
haciyeva_gulnare@gmail.com

Əhliman ƏBDÜRƏHMANOV,
AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu,
elmi işçi,
hacker_147@mail.ru

Xülasə. Azərbaycanın qərb bölgəsində orta əsrlərə aid abidələrin böyük bir qrupu xüsusən son illərdə yeni tikinti sahələrinin arxeoloji tədqiqi proqramına uyğun olaraq tədqiq edilmişdir. Bunlar Boztəpə, Sığnaq, Daşbulaq, II Seyidlər, I Qıraq Kəsəmən, II Qaracəmirlər, Faxralı, II Lək, III Hacıalılı, III Poylu, Hərişlitəpə, Məhəmmədtəpə və digər abidələrdir. Həmin abidələrin bəzilərinin keramika məmulatı bölgənin həmdövr abidələrindən tapılan materiallarla paralel oxşarlıq təşkil edirlər.

Azərbaycanın xüsusilə ilk orta əsr kənd tipli yaşayış yerlərinin təsərrüfat sahələri qismən zəif öyrənilmişdir. Bu baxımdan qeyd olunan abidələrin hər birində aparılan arxeoloji qazıntılar müəyyən əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar Azərbaycanın qərb bölgəsinin orta əsrlərə aid maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından, eləcə də onlara yaxın bölgələrin orta əsr materialları ilə müqayisəli təhlili baxımından olduqca maraqlıdır.

AÇAR SÖZLƏR: arxeoloji qazıntılar, Azərbaycan, yaşayış yeri, orta əsr kəndləri, yeni tikinti sahələri, artefaktlar, memarlıq ənənələri.

Шамиль Наджафов, Гюльнара Гаджиева, Ахлиман Абдурахманов НЕКОТОРЫЕ СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ДЕРЕВЕНСКИЕ РЕЗИДЕНЦИИ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме. В соответствии с программой археологических исследований новых строительных участках, особенно в последние годы, изучена большая группа средневековых памятников

западного региона Азербайджана. Это Бозтепе, Сигнаг, Дашибулаг, Сейдлер II, Гыраг Кесаман I, Гараджамирли II, Фахрали, Лек II, Гаджиалилы III, Пойлу III, Херишилтепе, Мухаммадтепе и другие памятники. Керамические изделия некоторых из этих памятников имеют параллельное сходство с материалами, найденными в памятниках того же периода региона.

Особенно частично слабо изучены хозяйственная жизнь раннесредневековых поселений сельского типа Азербайджана. В связи с этим определенное значение приобрели археологические раскопки, проводимые на каждом из упомянутых памятников. Археологические раскопки, проводимые в этих памятниках, очень интересны с точки зрения изучения средневековой материальной культуры западного региона Азербайджана, а также их сравнительного анализа со средневековыми материалами близлежащих регионов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: археологические раскопки, Азербайджан, поселение, средневековые селения, новые строительные площадки, артефакты, архитектурные традиции.

Shamil Najafov, Gulnara Hajiyeva, Ahliman Abdurahmanov

SOME MEDIEVAL VILLAGE RESIDENCES IN THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN

Summary. A large group of medieval monuments in the western part of Azerbaijan has been studied, especially in recent years, in accordance with the program of archaeological research of new construction sites. These are Boztepe, Signag, Dashbulag, Seyidler, Qirag Kesemen I, Garajemirli II, Fakhrali, Lek II, Hajjalili III, Poylu III, Harishlitepe, Mahammad Tepe and other monuments. The ceramics of some of these monuments bear parallel similarities to materials found in monuments of the same period of the region.

The economic life of the early medieval rural settlements of Azerbaijan is especially poorly studied. From this viewpoint, the archaeological excavations carried out in each of these monuments make a difference. Archaeological excavations at these monuments are very interesting in terms of studying the medieval material culture of the western region of Azerbaijan, as well as their comparative analysis with the medieval materials of nearby areas.

KEYWORDS: archaeological excavations, Azerbaijan, settlement, medieval villages, new construction sites, artifacts, architectural traditions.

Giriş

Azərbaycanın Gəncə-Qazax bölgəsi orta əsr abidələri ilə zəngindir. Bu abidələr ilk orta əsrlərdən başlayaraq son orta əsrlərə qədər böyük bir dövrü özlərində ehtiva etməklə materiallarının analoji təhlili baxımından eyni məzmun və mahiyyət kəsb edirlər. Bu abidələrin arxeoloji baxımdan tədqiqi sübut etmişdir ki, Gəncə-Qazax bölgəsində orta əsrlər dövründə çoxşaxəli mədəni-iqtisadi əlaqələr hökm sürmüşdür və bəzi paralelləri arxeoloji materiallar üzərində izləmək mümkündür [1; 2].

Gəncə-Qazax bölgəsinin orta əsrlərə aid abidələrinin böyük bir qrupu xüsusən son illərdə yeni tikinti sahələrinin arxeoloji tədqiqi proqramına uyğun olaraq tədqiq edilmişdir. Boztəpə, Sığnaq, Daşbulaq, II Seyidlər, I Qıraq Kəsəmən, II Qaracəmirli, Faxralı, II Lək, III Hacıalılı, III Poylu, Hərişlitəpə, Məhəmmədtəpə və digər abidələr bu qəbildəndir. Həmin abidələrin bəzilərinin arxeoloji materialları bölgənin həmdövr abidələrindən tapılan materiallarla paralel oxşarlıq təşkil edirlər.

Azərbaycanın xüsusilə ilk orta əsr kənd tipli yaşayış yerlərinin təsərrüfat sahələri qismən zəif öyrənilmişdir [1]. Bu baxımdan qeyd olunan abidələrin hər birində aparılan arxeoloji qazıntılar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Arxeoloji qazıntılar Azərbaycanın qərb bölgəsinin orta əsrlərə aid maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi, eləcə də onların qonşu regionların orta əsr materialları ilə sinxronlaşdırılması baxımından olduqca maraqlıdır.

Orta əsr kənd tipli yaşayış yerləri. Bu abidələrdən biri *Boztəpə*² yaşayış yeridir. Boztəpə yaşayış yeri Şəmkirçaydan 100-150 m aralı, çayın sağ sahilində Gülənbir kəndinin ərazisində yerləşir [3, s.4]. Hazırda ərazi Şəmkirçay su anbarının altındadır. Su anbarı tikilməzdən əvvəl aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, yaşayış yeri təxminən XVII-XVIII əsrlərə aid olub kənd tipli yaşayış yeridir. Bu xronoloji dövrü yaşayış yerindən aşkar olunan müxtəlif formalı və məzmunlu keramika məmulatı təsdiqləyir. Yaşayış yerinin üzərində sonradan müasir kənd salınmışdır. Söhbət bu ərazidə təxminən iki yüz ildən də artıq mövcud olmuş Gülənbir kəndindən gedir. Yerüstü arxeoloji məmulatlar əsasən keramika nümunələrindən ibarətdir [3, s.4-5].

Keramika məmulatının əksəriyyəti keyfiyyətli hazırlanmış, gil tərkibi təmiz olub, yaxşı bişirilmişdir. Nümunələr müxtəlif ölçülü və formalı olub məişət və təsərrüfat xarakterlidir. Onlar əsasən küp, küpə, bardaq, kuzə, nehrə, dopu, qazan, fincan, kasa, boşqab, xeyrə və s. fraqmentlərindən ibarətdir. Bütöv qab nümunələrinə çox nadir rast gəlinmişdir. Təsərrüfat küpləri sınıq vəziyyətdə olub, qırıqları tapılmışdır. Təsərrüfat küplərinin dar, yastı oturacağı, armudvari gövdəsi, dar, silindirik boğazı, yana qatlanmış ağızı vardır. Bir qayda olaraq onların gövdəsini ornamental kəmər qurşaqlayır. Küplər əsasən orta dərəcə keyfiyyətdə bişirilmiş, saxsısı sıx, rəngi qonur, qəhvəyi və ya qırmızı-kərpicidir. Küplərin gövdəsini qurşaqlayan ornamental kəmərdə daha çox cızma və qazıma üsulu ilə salınmış dalğalı xətlərə rast gəlinir. Küplərin ağızının kənarını isə bir qayda olaraq qabırğavari girintili-çıxıntılı relyefli naxış bəzəyir [3, s.5].

Kiçik tutumlu küp qırıqları arasında gövdəsini qurşaqlayan yapma kəməri girintili-çıxıntılı, sünbülvari naxışlarla bəzədilmiş fraqmentlər də vardır. Bir neçə nümunə isə kiçik tutumlu küplərin üst hissəsini təmsil edir. Onlardan biri ağızı yana qatlanmış, yuxarıya doğru daralan boğazı, maili çiyini olan nüsxəyə məxsusdur. Gil tərkibi qum qatışıqlı olub, orta temperaturda bişirilmişdir. Saxsısının rəngi çəhrayı-qonurdur [3, s.5-6].

Saxsı qab qırıqlarından bəziləri nazik divarlı, darboğazlı bardaqlara məxsusdur. Belə bardaqlardan birinin ağızı yana qatlanmış, darboğazı çiyinə keçir. Ehtimal ki, gövdəsi şişman olmuşdur. En kəsiyi dairəvi formada olan qulpu ağızla çiyin hissəsini birləşdirmişdir. Ağıza yaxın yerdə qulpun üstündə xırda çıxıntı vardır. Dalğalı xətlərin qalxan və düşən nöqtələrinə yapma düyməciklər yapışdırılmışdır. Qabın gövdəsinə cızma üsulu ilə paralel üfüqü xətlər çəkilmiş, səthinə şaquli çərtmələr vurulmuşdur. Şirli saxsı məmulatı arasında küpələr kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir. Onlar formasına, ölçülərinə,

² Sığnaq yaşayış yeri 2009-cu ilin iyul-sentyabr aylarında Şəmkirçay su anbarının ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı aşkar edilmiş və yaşayış yerində tədqiqatlar aparılmışdır.

naxışlanmasına, eləcə də bişirilmə vəziyyətinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Aşkar olunmuş açıq-qırmızı rəngli küpə fraqmentlərindən biri orta həcmlidir. Ağız kənarı xaricə bir qədər əyintilidir [3, s.6]. Ağız səthi çərtmələrlə naxışlanmışdır. Boğaz hissəsinin çiyinə birləşən hissəsi kiçik kanalvari batıqla üfqi istiqamətdə əhatələnmişdir. Boğaz hissəsi cızma batıq xətlərlə naxışlanmışdır. Küpə bütöv halda olub, yalnız ağzının bir tərəfində azacıq qırıq vardır. Oturacaq hissədə çarx izləri vardır. Silindirik boğazlı, uzunsov gövdəsi olan küpənin boğaz və gövdə hissələrinin fraqmentləri aşkar edilmişdir. Orta temperatur rejimində bişirilmiş, saxsısının rəngi qırmızı olan, ağzının kənarı yana qatlanmış, alçaq boğazlı, maili çiyinli, iri tutumlu küpənin fraqmenti üzərində his izləri vardır. Sabit temperaturda bişirilmədiyindən saxsısında kəsikdə boz təbəqə əmələ gəlmişdir.

Yaşayış yerində bardaq və kuzə qırıqları kiçik fraqmentlərlə təmsil olunurlar. Dopu qırıqları da az deyil. Onlar düz ağzı, gen boğazı, aşağıya doğru daralan gövdəsi, ağzının kənarına və gövdəyə birləşən qulpu olan dopulara məxsusdur. Tapıntılar arasında kasa və piyalə tipli qab fraqmentləri də vardır. Onlardan düz ağzı, qıf formasında bayıra açılan divarları, gövdənin aşağı hissəsində qatlanaraq oturacağı doğru daralan kasa tipli qab nümunələri keyfiyyətli hazırlanması, sabit temperaturda bişirilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Belə qablar Şirvan və Abşeronun XVII-XVIII əsr saxsı məmulatı üçün səciyyəvidir [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Az sayda tapılmış şirli qab nümunələri əsasən gil qabların ağzı, gövdə, qulp, oturacaq hissələrinin qırıqlarından ibarətdir. Keramika nümunələrinin geniş areala səpələnməsi, yoxlama qazıntısı zamanı aşkar olunan mədəni təbəqənin xarakteri və üzə çıxarılan təndir qalığı yaşayış yerinin sərbəst plan quruluşlu, geniş sahəli kənd tipinə mənsubluğunu söyləməyə əsas verir.

Maddi-mədəniyyət nümunələri orta əsrlərdə Kiçik Qafqazın dağətəyi və alçaq dağlıq ərazilərində məskunlaşan əhəlinin məşğuliyyətində əkinçilik və maldarlığın aparıcı sahələr olduğunu, yerli sakinlərin müəyyən dərəcədə sənət istehsalı ilə məşğul olduğunu, yarımköçəri həyat tərzini keçirdiyini təsdiqləyir. Maldarlıq təsərrüfatında xırda buynuzlu mal-qaranın bəslənməsinə üstünlük verildirdi. Sənət istehsalı məhdud, bəsit olub, yerli əhəmiyyət daşımış, kənd sakinlərinin saxsı qab-qacağa və metal məmulatına olan ehtiyacını ödəməyə yönəlmişdi. Məişətdə dulus çarxından hazırlanmış müxtəlif təyinatlı şirsiz saxsı qablardan geniş istifadə olunurdu. Eyni zamanda şirli süfrə qablarından da istifadə olunmuşdur [3].

Şəmkirçay su anbarının ərazisində qeydə alınmış digər orta əsr abidəsi *Sığnaq*³ yaşayış yeridir. Sığnaq orta əsr yaşayış yerinin ümumi sahəsi təxminən 1 ha-ya bərabərdir. Yaşayış yeri çaya doğru uzanan yastı, hündür təpənin üstündə qərarlaşmışdır. Çaydan təxminən 200-250 m aralı məsafədə yerləşən yaşayış yeri çayın axarı boyunca uzanır. Yaşayış yeri özünün xüsusiyyətləri, tipologiyası baxımından bölgənin inkişaf etmiş və son orta əsr yaşayış yerlərinin xüsusiyyətlərini təkrarlayır [3, s.7-8]. Sığnaq yaşayış yerinin mədəni təbəqəsinin xüsusiyyətlərini, onun stratigrafiyasını öyrənmək məqsədilə yoxlama qazıntısı aparılmışdır. Məlum olmuşdur ki, yaşayış yerində mədəni təbəqə dağıdılmışdır. Buna səbəb Boztəpə yaşayış yerinin ərazisində tikilmiş yeni yaşayış evlərinin son orta əsr yaşayışının izlərini itirdiyi kimi bu ərazidə də yeni evlərin salınması prosesi olmuşdur. Aşkar edilən keramika nümunələri yerüstü materialları təkrarlayır. Yaşayış yerinin keramikası özündə XVI əsrin sonu və XVII əsrin yaşayışını

3 Daşbulaq orta əsr yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar 2004-cü ilin noyabr-dekabrında B.M.Cəlilov və Ş.N.Nəcəfovun rəhbərliyi, F.R.Hüseynov, Ə.İ.Əbdürəhmanov və Z.C.Hacilinın iştirakı ilə, 2005-ci ilin iyulunda M.M.Hüseynovun rəhbərliyi, Ş.N.Nəcəfov və Z.Hacilinın iştirakı ilə, 2014-cü ilin fevral-martında isə Ş.N.Nəcəfovun rəhbərliyi, V.A.Əsədov, A.M.Ağalarzadə və Ə.İ.Əbdürəhmanovun iştirakı ilə aparılmışdır. Qazıntı işlərində ingilis arxeoloqları D.Meynard, E.Dann və K.Anqes iştirak etmişlər.

ehtiva edir [3, s.9]. Keramika nümunələri qazan, küp, küpə, dolça, xeyrə, boşqab, dopu, kuzə, bardaq tipli gil qabların fraqmentlərindən ibarətdir. Əksər məişət qablarının gil tərkibi təmiz olub, keyfiyyətli hazırlanmış, sabit temperaturda bişirilmişdir. Amma bəzi gil qabların ağız kənarında, çiyin, gövdə hissələrində dərin yanma izləri müşahidə olunur. Bu onu göstərir ki, həmin keramika nümunələrindən məişətdə və təsərrüfatda geniş istifadə olunmuşdur. Ərzaq ehtiyatı, şərab saxlamaq üçün istifadə edilmiş təsərrüfat küplərinin nisbətən yaxşı qalmış nümunəsi yoxlama qazıntısı üçün seçilən kvadratin divarında aşkarlanıb təmizlənmişdir. Digər fraqmentlər kiçik olub, əsasən oturacaq, gövdə, boğaz, ağız qırıqlarından ibarətdir [3, s.9-10].

Keramika fraqmentləri əsasında küplərin dar, yastı oturacaqlı, şişman gövdəli, silindirik boğazlı olduğunu müəyyənləşdirmək olar. Abidədən tapılmış küplərin gilinin tərkibində qarışıqlar, xüsusilə qum dənəcikləri müşahidə olunur. Küplərin bəzədilməsində daraqlanmadan, çərtmələrdən, günəbaxan dənəsi şəklində batıqlardan, çevrələrin yaratdığı həndəsi ornamentlərdən istifadə edilmişdir. Son orta əsrlərə aid nüsxələrdən ağzı yana qatlanmış, boğaz bildirilmədən divarları birbaşa çiyinə keçən nümunələr çoxluq təşkil edir. Saxsı qab fraqmentlərindən bir qrupunu kənarı düz və dəyirmiləşdirilmiş ağzı, gen boğazlı, en kəsiyi dairəvi və ya oval formalı olan qulpa malik bardaq fraqmentləri təşkil edir. Fraqmentlər əsasında süddan biçimli qaba məxsus nümunələr də vardır. Küpə tipli qab fraqmentlərindən biri düz ağızlı, gövdənin aşağısında oturacağa doğru daralan hündür divarları, ağızının kənarına və gövdənin ən gen yerinə birləşdirilən cəftəvari qulpu olan nüsxəyə məxsusdur. Küpənin boğazına qazıma xətlər, ondan aşağıda isə nöqtələmə üsulu ilə həndəsi naxış salınmışdır. Qulpun üzəri əlavə olaraq çərtmələrlə bəzədilmişdir. Bəzi küpə fraqmentlərinin hər iki üzünə sarımtıl anqob çəkilərək şüyrələnmişdir. Digər bir fraqment ağzı qif formasında bayıra açılan, alçaq, aşağıya doğru genişlənən boğazı çiyinə keçən, lentşəkilli qulpu ağızının kənarına və çiyinə yapışdırılmış küpəyə məxsusdur [3, s.9-10].

Şəmkir rayonu ərazisindəki *Daşbulaq* orta əsr yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar nəticəsində çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələrinə, o cümlədən müxtəlif təyinatlı qablara məxsus saxsı nümunələrinə rast gəlinmişdir ki, bu materialların bəziləri Azərbaycanın qərb bölgəsinin IX-XV əsrlərə aid bəzi kənd tipli yaşayış yerlərinin materiallarını təkrarlayır [10, s.538-539].

Daşbulaq yaşayış yerinin keramika nümunələri içərisində təsərrüfat küplərinin dar, yastı oturacaqlı, armudvari gövdəsi, silindirik boğazlı, yana qatlanmış ağzı vardır. Bir qayda olaraq onların gövdəsini ornamental kəmərlər qurşaqlayır. Küplər əsasən orta dərəcə keyfiyyətdə bişirilmiş, saxsısı sıx, rəngi qonur, qəhvəyi və ya qırmızı-kərpicidir. Küplərin gövdəsini qurşaqlayan ornamental kəmərdə daha çox cizma və qazma üsulu ilə salınmış dalğalı xətlərə rast gəlinir. Üst hissəsi mühafizə olunmuş orta tutumlu sərniciyə ağız hissəsi yarım dairəvi şəkildə bayıra açılır, boğazı aşağıya doğru genişlənərək çiyinə keçir, gövdəsi armudvari formadadır. Lentşəkilli qulpların yuxarı ucları ağızının kənarına birləşdirilmişdir. Formasına görə bardaqları novçalı, gen boğazlı və dar boğazlı olmaqla bir neçə tipə ayırmaq olar. Yaşayış yerindən tapılmış ağzı novçalı bardağın boğazı digər nüsxələrdən fərqli olaraq gen və hündürdür. Boğazının ortasında və çiyinə keçiddə cizma xətt salınmışdır. Sabit temperaturda bişirilmiş, saxsısı sıx, rəngi açıq qırmızıdır. Əldə olunmuş bardaqların digər nümunələri əsasən xırda fraqmentlərlə təmsil olunmuşdur. Boğaz və gövdəni əks etdirən gen boğazlı bardağın qırıqlarının üzərində qabarıq qurşaq vardır. Hər iki bölgədən tapılmış küpələr formasına, ölçülərinə, naxışlanmasına, eləcə də bişirilmə vəziyyətinə görə

bir-birinin tam eynidir [10; 11].

Daşbulaq yaşayış yerindən orta əsr dulusçularının bədii zövqlə hazırladığı küpələr aşkar olunmuşdur [10, s.538-539]. Onlardan bəziləri forma və məzmun baxımından Seyidlər, III Poylu, I Qıraq Kəsəmən, Əmirarx orta əsr yaşayış yerlərindən tapılan küpələrin eynidir [12; 13; 14; 15]. Daşbulaqdan tapılan küpələrin bəziləri şar gövdəli olub, torpağa ağzı üstə qoyulmuşdur. Küpələrin çiyin hissəsində qövsvari yapmalar vardır ki, bu yapmaların da üzəri çərtmələrlə naxışlanmışdır. Çiyin hissələri çərtmələrlə naxışlanmışdır. Zoomorf naxışlı keramika nümunələrinə də rast gəlinir (**şəkil 1**).

Orta əsr saxsı məmulatları içərisində qazan tipli saxsı qab fraqmentləri kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir. Aşkar olunmuş qazan fraqmentlərinin təhlili göstərir ki, onlar əsasən eyni formalı olub, yalnız öz həcmələrinə və müəyyən bəzək ornamentlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Əldə olunmuş qazanlar şişman gövdəli iri həcmli, düz oturaq olub çiyindən boğazları sərt şəkildə arxaya doğru daralır. Onların ağız kənarları geriye doğru düz şəkildə qatlanır. Qazanların çiyin və gövdə hissələrində burma, qabarıq yapma qurşaq onları əhatələyir. Qazanların üçbucaq şəkilli qulpları çiyindən ucları yuxarıya doğru üfüqi vəziyyətdə qoyulmuşdur [10, s.539-540].

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş qapaqlar əsasən qırmızı və açıq qırmızı rəngli olmaqla oxşar formada hazırlanmışlar. Onların əksəriyyətinin orta hissəsində sütun formalı tutacaqları vardır. Qapaqların altı düz, üst hissələri ornamental naxışlıdır. Onların ortası qalın olub, kənarları nisbətən nazikdir. Qapaqların əksəriyyətinin kənar hissələri sünbülvari naxışlarla əhatələnmişdir. Qapaqlar küpə, qazan ağzını qapamaq üçün istifadə olunmuşdur. Onların əksəriyyəti böyük ölçülü nümunələrlə təmsil olunmuşdur [10, s.539-540].

Şirli və şirsiz saxsı süfrə qabları piyalə, kasa və xeyrə tipli qablarla təmsil olunmuşlar [10]. Süfrə qablarının gilinin tərkibi təmizdir və ya az miqdarda qarışıqlar var. Onlar əsasən sabit temperatur rejimində bişirilmiş, saxsısı sıx, rəngi çəhrayıdır. Onlar əsasən göy və yaşıl şirlidir. Alçaq, halqavari oturaq, yana açılan divarları olan kasa tipli qabın qırığı tapılmışdır. İçəri tərəfdən onun mərkəzinə marqansla naxış salınmışdır. Alçaq halqavari oturaq, yanlara açılaraq tədricən yuxarıya qalxan şirsiz saxsı qab qırığı, yəqin ki, şirsiz kasaya məxsusdur. O, orta keyfiyyətdə bişirilmiş, saxsısı sıx, rəngi çəhrayıdır. Digər fraqment düz ağzı, alçaq gövdəsi, qatlanaraq oturaq doğru daralan, bayır tərəfdən üzərinə nazik anqob təbəqəsi çəkilmiş kasaya məxsusdur.

Daha çox vaza tipli qablar aşkar olunmuşdur. Belə qablardan biri açıq qırmızı rəngdə olub, sınımış vəziyyətdədir. Lakin qabı bərpa etmək mümkün olmuşdur. Yaşayış yerindən boru formalı üstü bəzəkli saxsı aşkar olunmuşdur. Boz rəngli, boru formalı saxsı hissəsinin bir tərəfi geniş, digər tərəfi dar olan saxsının daralan hissəsi sınımışdır. Borunun xarici səthində qabarıq çıxıntı vardır, çıxıntının bir hissəsi sınımışdır. Üzərində üç cərgə üfüqi istiqamətdə hazırlanmış batıqlar var. Batıqlar saxsı qurumadan hazırladığı üçün içəri tərəfdən qabarma əmələ gətirmişdir.

Arxeoloji sahədə mürəkkəbqabılar, sferokonuslar, çıraqlar, saxsı qəlyan başlıqları da aşkar olunmuşdur. Dar, yastı oturaq, aşağıya doğru daralan gövdəsi, boruşəkilli lüləyi olan çıraqların gil tərkibi az miqdarda qarışıqlar olmaqla sabit temperatur rejimində bişirilmiş, saxsıları sıx, rəngləri açıq qırmızı, bəzən yaşıl şirlidir. Qəlyan başlıqlarının tapılması isə onu göstərir ki, ərazidə qısa fasilələrlə də olsa XVIII-XIX əsrlərdə yaşayış mövcud olmuş, kənd sakinləri tütüncülüklə də məşğul olmuşlar [10].

Şirli saxsı məmulatın təhlili onların forma, naxışlanma və şirlənmə texnikasına görə yaşayış yerinin keramikasının IX–XI əsrlər üçün səciyyəvi olan erkən şirli saxsı qablara mənsubluğunu təsdiqləyir [10]. Maddi-mədəniyyət nümunələri əhalinin məşguliyyətində əkinçilik və maldarlığın aparıcı sahələr olduğunu, yerli sakinlərin habelə müəyyən dərəcədə sənət istehsalı ilə məşğul olduğunu, oturaq həyat tərzini keçirdiyini təsdiqləyir. Maldarlıq təsərrüfatında iri və xırda buynuzlu mal-qaranın bəslənməsinə üstünlük verilirdi. Daşbulaq sakinlərinin təsərrüfatında donuz da saxlanılmışdır. Sənət istehsalı məhdud, bəsit olub, yerli əhəmiyyət daşımış, kənd sakinlərinin saxsı qab-qacağa və metal məmulata olan ehtiyacını ödəməyə yönəlmişdir. Məişətdə daha çox dulus çarxında hazırlanmış müxtəlif təyinatlı şirsiz saxsı qablardan paralel olaraq isə şirli süfrə qablarından da istifadə olunmuşdur.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən faktlardan bəlli olur ki, Daşbulaq yaşayış yerinin əhalisinin orta əsrlərdə özünəməxsus əkinçilik mədəniyyəti olmuşdur. Bunu yaşayış yerinin kənarından keçən qurumuş çay dərəsinin (çox ehtimal ki, bu dərələr Kür çayının qurumuş qolları olmuşdur) mövcudluğu da sübut edir. Hər halda suvarma mənbəyinin olması burada əkinçilik və sənətkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Qazıntılar nəticəsində Daşbulaqdan aşkar edilmiş təsərrüfat quyularının və təndirlərin say çoxluğu, eyni zamanda kənd əhalisinin sayı haqqında da müəyyən fikir söyləməyə imkan yaradır (**şəkil 2**).

Samux rayonu ərazisindəki *Seyidlər*⁴ yaşayış yeri 2003-cü ildə BTC boru kəmərinin tikintisi zamanı aşkar edilmişdir. Qazıntı sahəsindəki yerüstü tapıntılar da daxil olmaqla yaxın ətraflardan tapılan artefaktlar onu göstərir ki, yaşayış yeri ehtimal ki, böyük sahəni əhatə etmişdir. Lakin qazıntı apardığımız sahə bu yaşayış yerinin ucqar ətrafını əhatə etmişdir [12]. Arxeoloji qazıntı zamanı əldə edilən artefaktların hamısı gil materialından hazırlanmış saxsı qab fraqmentləridir. Bu fraqmentlər müxtəlif forma və məzmunlu qablara aid olub, onların müxtəlif hissələridir. Fraqmentlərdən aydın olur ki, qabların hamısı dulus çarxında mükəmməl hazırlanmışdır. Gil tərkibində qarışıq yoxdur. Əksəriyyəti nazik divarlı olub, sabit temperatur rejimində bişirilmişlər. Qazan fraqmentləri ağız, gövdə və çiyin hissəni əks etdirirlər. Dairəvi en kəsikli qulp isə bardaq tipli qaba məxsusdur. Qulplar qulaqcıq formalı və dairəvi en kəsikli dirlər. Qapaqların üzəri naxışlanmışdır. Bəzi qapaqların kənarları düz, bəzilərininki isə dairəvi qabartma formasındadır. Basma və çərtmə üsulu ilə sünbülvari naxışlanmadan geniş istifadə edilib. Əksər saxsı fraqmentlərdən bəlli olur ki, gil qablar təmiz, yaxşı yoğrulmuş gildən hazırlanaraq sabit temperatur rejimində bişirilmişlər. Onlar əsasən açıq-çəhrayı və açıq-qırmızı rəngdədirlər [12, s.28-34].

Ağstafa rayonu ərazisindəki *I Qırağ Kəsəmən*⁵ yaşayış yerinin qazıntısından əldə olunmuş arxeoloji materiallar arasında duzqabı, piyalə, nimçə və kasa qırıqları ilə təmsil olunan erkən şirli saxsı məmulatının analoji nümunələrinə geniş rast gəlinir. Məlumdur ki, erkən şirli saxsı məmulat arasında şəffaf şir altından marqans naxışlı qablar xüsusi qrup təşkil edir. Alçaq halqavari oturacağı olan kiçik tutumlu kasa və ya nimçəyə məxsus fraqmentlər içəri tərəfdən marqans naxışlı zolaqlarla naxışlanmış və

4 Seyidlər yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar iki mərhələdə - 2004-2005-ci illərdə Q.H.Ağayev, S.H.Aşurov, T.M.Dostiyev, M.M.Hüseynovun rəhbərliyi, F.E.Quliyev, V.A.Əsədov, Ə.I.Əbdülrahmanov, Ə.H.Bədəlov, A.A.Qafarov, Ə.A.Kazımovun iştirakı ilə həyata keçirilmişdir. Qazıntı işlərində ingilis arxeoloqları D.Meynard, R.Moor, E.Dann, T.Ceymsonun iştirak etmişlər.

5 Qırağ Kəsəmən yaşayış yerində arxeoloji qazıntı işləri 2004-cü il 19 iyun-10 avqust və 2005-ci il 13 mart-4 may tarixlərində T.M. Dostiyev və M.M. Hüseynovun rəhbərliyi, F.E.Quliyev, V.A.Kvaçidze, Ş.N.Nəcəfov, B.M.Cəlilov, ingilis arxeoloqları R.Moor, D.Meynard, K.Anqes və T.Ceymsonun iştirakı ilə aparılmışdır.

şəffaf şirlə şirlənmişdir. Şir təbəqəsi çox nazik çəkildiyindən ilk baxışda nəzərə çarpmır [14].

Yaşıl şir altından ağ anqobla naxışlanmış oxşar qab nümunələri daha çoxdur. Alçaq, halqavari oturacaqlı kasa tipli qabın qırığı yaşıl şir altından ağ anqobla həndəsi naxışla bəzədilmişdir. Diskşəkilli oturacağı, nazik divarları olan duzqabı və ya piyalənin fraqmenti anqobla naxışlanaraq yaşıl şirlə şirlənmişdir. Şirin axması nəticəsində qabın mərkəzində tünd ləkə əmələ gəlmişdir. Şir ləkələri qabın oturacağında da vardır. Qalınlaşdırılmış, ortasında şırım salınmış ağzı olan boşqab və ya nimçəyə məxsus fraqment yaşıl şir altından anqobla naxışlanmışdır. Şir altından naxışlar açıq çaları ilə bataqlıq rəngini almış yerlikdə effektivlə nəzərə çarpar. Bayır tərəfdən qabın ağzına keçid qazıma xətlə bildirilmişdir. Ağzı qalınlaşdırılmış nimçə və ya boşqaba məxsus digər fraqment içəri tərəfdən yaşıl şir altından ağ anqobla həndəsi naxışla bəzədilmişdir. Alçaq, halqavari oturacağı olan kasa və ya nimçəyə mənsub fraqment yaşıl şir altından anqobla həndəsiləşdirilmiş nəbati naxışla bəzədilmişdir. Digər kiçik fraqmentdə də yaşıl şir altından ağ anqobla salınmış nəbati naxış-qıvrılan budaqların təsviri çəkilmişdir [14, s.31-32].

I Qıraq Kəsəmən yaşayış yerindən tapılmış kasa və ya boşqaba məxsus şirli qab qırıqları anqobla çəkilmiş həndəsi naxışla bəzədilərək yaşıl şirlə şirlənmişdir. Bir neçə nimçə qırığının üzərində zolaqlardan ibarət naxış çəkilmiş, qab tutqun yaşıl şirlənmişdir. Kiçik tutumlu kasanın fraqmenti də eyni üsulla bəzədilmişdir. Kasanın içərisinə anqobla zolaqlar çəkib yaşıl şirlə şirləmişlər. Şir keyfiyyətsiz olub, tərkibində qara nöqtələrdən ibarət ləkələr vardır. Oxşar hal şirli piyalə qırığında da müşahidə olunur. Diskşəkilli oturacağı, yanlara açılan divarları olan piyalənin mərkəzində içəri tərəfdən dairəyə bənzər naxış çəkilmiş, qab yaşıl şirlə şirlənmişdir. Şirin tərkibində qara nöqtələrdən ibarət ləkələr vardır [14, s.32].

Şirli saxsı məmulat arasında marqansla şirlənmiş qab nümunələri də vardır. Onlardan biri halqavari, alçaq oturacaqlı kasa tipli qabın fraqmenti olub, marqans və parlaq şəffaf şirlə şirlənmişdir.

Marqansla şirlənmiş duzqabının alçaq, diskşəkilli oturacağı, tədricən yanlara genişlənən divarları vardır. Ağzının kənarı yanlara qatlanaraq tədricən dəyirmiləşdirilmişdir. Bayır tərəfdən oturacaqdan divara keçid qabarıq qurşaqla bildirilmişdir. Ona yaxın formalı, amma ağzı düz başqa bir duzqabının üçdə biri qalmışdır. Əvvəlki nüsxədən fərqli olaraq o, tutqun deyil, parlaq marqans şirlə şirlənmişdir. Bu tip digər bir duzqabı içəri tərəfdən marqansla şirlənmişdir [14, s.32].

Yaşayış yerindən tapılan şüşə biləziklər təyinatına görə eyni olsalar da, formasına görə müxtəlifdirlər (**şəkil 3**).

Bölgənin son orta əsr maddi-mədəniyyətinin öyrənilməsində *III Poylu*⁶ yaşayış yerinin əhəmiyyəti böyükdür.

Qazıntılar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, III Poylu yaşayış yeri birtəbəqəlidir və mədəni təbəqənin qalınlığı 1-1,1 m arasındadır. Mədəni təbəqədə son orta əsr keramikasının nümunələri, həmçinin, orta həcmli (20-30 sm) çay daşlarından hörülmüş divar və döşəmə (əhəngdaşı tipli daşdan ibarət yastı daş plitələrlə) cizgiləri şəklində tikili qalıqları aşkar olunmuşdur (**plan 1-2**).

III Poylu yaşayış yerində aşkar olunmuş keramika nümunələrini son orta əsrlərin təsərrüfat və məişət keramikası növünə aid etmək lazımdır [13, p.4-5]. Onların içərisində həm sadə keramika, həm də şir örtüklü keramika (ayrı-ayrı nümunələrdə şir örtüyü məmulatın həm üst, həm də iç səthinə

⁶ Yaşayış yeri arxeoloji qazıntılar iki mərhələdə, 2004-cü ilin noyabrında N.Ə.Müseibliyin rəhbərliyi, A.M.Ağalarzadə və E.Qafarovun iştirakı ilə, 2017-ci ilin iyununda D.A.Kiriçenkonun rəhbərliyi, S.F.Fərmanlı, A.Ə.Zeynalov və ingilis arxeoloq Q.Lokardın iştirakı ilə aparılmışdır.

çəkilməmişdir) seçilir. Gil tərkibi narin qum qarışıqlı və təmizdir. Keramika həm əldə, həm də dulus çarxında hazırlanmışdır. Keramikanın rəngi əsasən çəhrayıdır. Keramika üzərində cızma, rifləmə üsulu ilə vurulmuş, həmçinin şirlə çəkilməmiş həndəsi ornamentlər (üfüqi, dalğalı xətlər) vardır. III Poylu yaşayış yerində aşkar edilmiş keramikanın analoqlarına bütövlükdə Azərbaycanın və Gəncə-Qazax bölgəsinin həmdövr abidələrində, o cümlədən Gəncə, Şəmkir şəhər yerlərində geniş rast gəlinir [13, p.6]. III Poylu yaşayış yerində həmçinin Rusiya imperiyası dövründən qalmış dəyirmi formalı çuqun plomb (ola bilsin ki, poçt xidmətinin) aşkar edilmişdir.

Yeni tikinti sahələrinin tədqiqi proqramına uyğun olaraq Tovuzçay su anbarının ərazisində tikinti işlərindən əvvəl arxeoloji tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Dəryaçanın ərazisinə düşən abidələrin içərisində orta əsrlərə aid iki yaşayış yerinin materialları bölgənin son orta əsrlər dövrünə aid abidələrinin materialları ilə eyniyyət təşkil edir. *Məhəmmədtəpə*⁷ yaşayış yerinin üzərində orta əsrlərə xas olan müxtəlif məzmunlu və formalı keramika nümunələri tapılmışdır. Arxeoloji materiallar daha çox son orta əsrləri-XVII-XVIII əsrləri əhatə edir [16, s.33]. Keramika məmulatının əksəriyyəti keyfiyyətli hazırlanmış, gil tərkibi təmiz olub, yaxşı bişirilmişdir. Tapılmış keramika nümunələri müxtəlif ölçülü və formalı olub, məişət və təsərrüfat xarakterlidir. Onlar əsasən küp, küpə, bardaq, kuzə, nehrə, dopu, qazan, fincan, kasa, boşqab, xeyrə və s. fraqmentlərindən ibarətdir. Bütöv qab nümunələrinə demək olar ki, rast gəlinməmişdir. Təsərrüfat küpləri sınıq vəziyyətdə olub, qırıqları tapılmışdır. Təsərrüfat küplərinin dar, yastı oturacağı, armudvari gövdəsi, dar, silindirik boğazı, yana qatlanmış ağızı vardır. Bir qayda olaraq onların gövdəsini ornamental kəmərlər qurşaqlayır. Küplər əsasən orta dərəcə keyfiyyətdə bişirilmiş, saxsısı sıx, rəngi qonur, qəhvəyi və ya qırmızı-kərpicidir [16, s.33-34]. Küplərin gövdəsini qurşaqlayan ornamental kəmərdə daha çox cızma və qazıma üsulu ilə salınmış dalğalı xətlərə rast gəlinir. Küplərin ağızının kənarını isə bir qayda olaraq qabırğavari giritili-çıxıntılı relyefli naxış bəzəyir.

Yaşayış yerindən tapılan gil çıraqlar da çox maraqlı doğurur (**şəkil 3**).

Su anbarı ərazisində-Tovuz rayonunun Qazıqlu kəndindəki *Hərişlitəpə*⁸ yaşayış yeri üzərində rast gəlinən keramika nümunələri son orta əsrlərə aid olub, yaxşı bişirilmiş, keyfiyyətli hazırlanmışdır [16, s.35]. Bunlar küp, küpə, dopu, qapaq hissələrindən ibarətdir. Onların içərisində yaxşı hazırlanmış keramika qırıqları çox idi. Yaşayış yerinin keramikası özündə XVII əsrin sonu-XVIII əsrin kənd tipli yaşayışını ehtiva edir [16, s.36]. Yoxlama qazıntıları zamanı tapılan keramika nümunələri qazan, küp, küpə, dolça, xeyrə, boşqab, dopu, kuzə, bardaq tipli gil qabların fraqmentlərindən ibarətdir. Əksər məişət qablarının gil tərkibi təmiz olub, keyfiyyətli hazırlanmış, sabit temperaturda bişirilmişdir. Amma bəzi gil qabların ağız kənarında, çiyin, gövdə hissələrində dərin yanma izləri müşahidə olunur. Bu onu göstərir ki, həmin keramika nümunələrindən məişətdə və təsərrüfatda geniş istifadə olunmuşdur. Ərzaq ehtiyatı, şərab saxlamaq üçün istifadə edilmiş təsərrüfat küplərinin nisbətən yaxşı qalmış nümunələri kiçik olub, əsasən oturmaq, gövdə, boğaz, ağız qırıqlarından ibarətdir. Fraqmentlər əsasında küplərin dar, yastı oturacağı, şişman gövdəli, silindirik boğazlı olduğunu müəyyənləşdirmək olar. Küplərin gilin tərkibində qarışıqlar, xüsusilə qum dənəcikləri müşahidə olunur. Küplərin bəzədilməsində çərtmələrdən, günəbaxan dənəsi şəklində batıqlardan, çevrələrin yaratdığı həndəsi ornamentlərdən istifadə edilmişdir.

7 Yaşayış yeri 2007-ci ildə Ş.N.Nəcəfovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya qrupu tərəfindən aşkar edilmiş, 2008-ci ildə isə arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır.

8 Yaşayış yeri 2007-ci ildə Ş.N.Nəcəfovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya qrupu tərəfindən aşkar edilmiş, 2008-ci ildə isə arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır.

Son orta əsrlərə aid nüsxələrdən ağzı yana qatlanmış, boğaz bildirilmədən divarları birbaşa çiyinə keçən nümunələr də burada çoxluq təşkil edir. Saxsı qab fraqmentlərindən bir qrupunu kənarı düz və dəyirmiləşdirilmiş ağzı, gen boğazı, en kəsiyi dairəvi və ya oval formalı olan qulpa malik bardaq fraqmentləri təşkil edir. Fraqmentlər əsasında süddan biçimli qaba məxsus nümunələr də vardır.

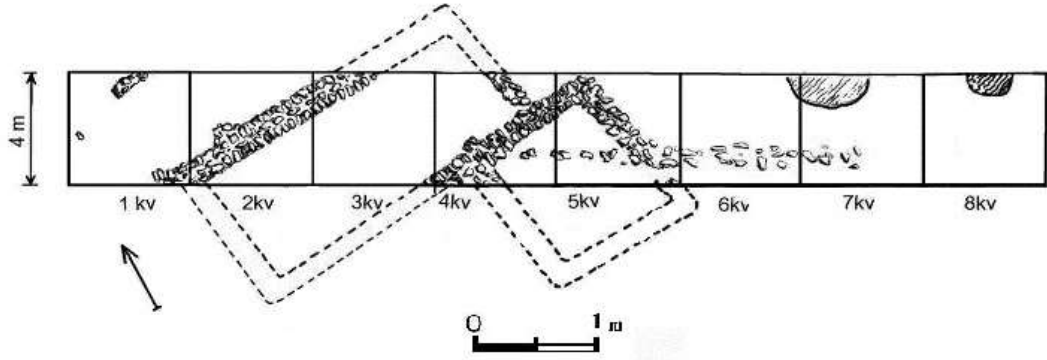
Nəticə. Azərbaycanın qərb bölgəsində qeydə alınan və qismən tədqiq edilən abidələrdə orta əsr yaşayışının izləri aşkara çıxarılmış, ocaq qurğuları, təndirlər, qazmalar, müxtəlif gil qab nümunələri, daş məmulatı əldə edilmişdir. Aşkar edilmiş ocaq yerlərində bişmiş gil kərpiclərin qalıqları, yanmış keramika və heyvan sümükləri tapılmışdır. Tapılmış heyvan sümüklərinin əksəriyyəti xırdabuynuzlu heyvanlara məxsusdur. Bu onu göstərir ki, qərb bölgəsinin orta əsr yaşayış yerlərində insanların heyvandarlıq təsərrüfatının əsasını xırdabuynuzlu heyvanlar təşkil etmişdir. Bəzi yaşayış yerlərində mədəni təbəqə zəngin materiallar verməyə də, IX-XVIII əsrlərin maddi mədəniyyəti haqqında kifayət qədər bilgi verir. Boztəpə, Sığnaq, Daşbulaq, Seyidlər, Qıraq Kəsəmən, Qaracəmirli, Faxralı, Lək, Hacıalılı, Poylu, Hərişlitəpə, Məhəmmədtəpə və s. yaşayış yerləri kənd tipli yaşayış məskənləri olub, yüksək mədəni-iqtisadi inkişafın nümunələrini özündə saxlayırlar. Bu yaşayış yerlərinin əksəriyyəti yalnız bir mədəni təbəqədən ibarət olmasına baxmayaraq, artefaktlar sübut edir ki, məskənlərdə yaşayış bir neçə əsr davam etmişdir. Lakin bəzi keramika materiallarının hətta ilk orta əsrlərə aidliyi şübhə doğurmur. Gil nümunələrinin bəzilərinin VII-IX əsrlərə aid olması faktı abidələrin xronologiyası barədə daha dəqiq fikirlər söyləmək üçün geniş tədqiqatlara ehtiyac yaradır. Gəncə-Qazax bölgəsində insan yaşayışının izlərinin daha qədim dövrlərə söykənməsini sübut edəcək dəlillər yüzlərlədir. Bu faktlara söykənərək bölgədəki bəzi yaşayış məskənlərinin qədim yaşayış yerləri üzərində salınmasını söyləmək mümkündür.

Bölgənin orta əsr yaşayış yerlərindən əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri Azərbaycanın Qəbələ, Bərdə, Mingəçevir, Beyləqan, Şabran, Şəmkir şəhər yerlərindən, eləcə də Muğan bölgəsinin kənd tipli yaşayış yerlərinin əksəriyyətindən tapılmışdır [2; 4; 9; 17; 18; 19; 20].

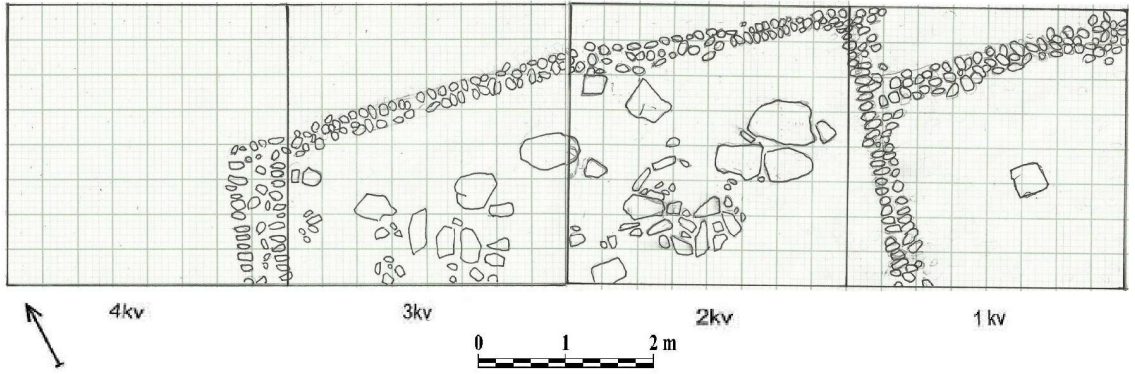
Bölgənin kənd tipli yaşayış yerlərinin maddi-mədəniyyət nümunələrində yüksək inkişaf etmiş Gəncə və Şəmkir şəhər sənətkarlığının xüsusiyyətləri izlənilir [2]. Şübhəsiz ki, qazıntılar nəticəsində tapılan və çox nəfis hazırlanan maddi-mədəniyyət nümunələrinin bəziləri yerli istehsalın məhsulu olmamış, Gəncə və Şəmkir kimi yüksək inkişaf etmiş şəhər yerlərindən gətirilmişdir. Əldə edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları Azərbaycanın qərb bölgəsinin, daha konkret götürsək, Gəncə-Qazax bölgəsinin orta əsr yaşayış yerlərində məskunlaşan insanların həyat tərzini, maddi mədəniyyəti, sənətkarlıq fəaliyyətləri, dini dünyagörüşləri haqqında başlıca məlumat mənbəyidir.

ƏDƏBİYYAT

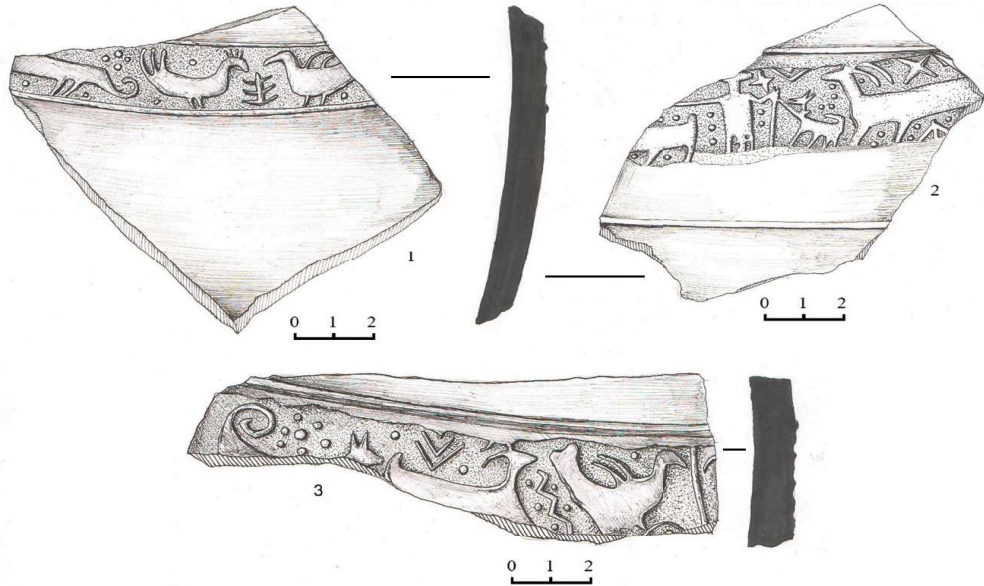
1. Bayramov M.C. Azərbaycanın orta əsr kənd tipli yaşayış yerləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri). Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2015, 239 s.
2. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin keramikası. I hissə. Şirsiz saxsı məmulatı. Bakı: Apostrof-A, 2020, 224 s.
3. Nəcəfov Ş.N. Şəmkirçay su anbarı ərazisində 2009-cu ilin iyul-sentyabrında aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işlərinin yekun hesabatı. Bakı, 2009, AMEA, YTSAT sektoru, HS-0019, 21 s.
4. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan keramikası (XIV-XVII əsrlər). Bakı: Nafta-Press, 2003, 233 s.
5. Əhmədov Q.M. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı: Azərnəşr, 1959, 143 s.
6. Наджафова Н.Н. Художественная керамика Азербайджана XII-XV вв. Баку: Изд-во АН Аз. ССР, 1964, 140 с.
7. Новрузлу А.И. Средневековая керамика Азербайджана (IX-XVII вв.). Баку: Элм, 1993, с. 200.
8. Левиатов В.Н. О типах глазурованной керамики Азербайджана в VII-XV вв. // Изв. АН Азерб. ССР (серия: история, философия и право), №7, 1946, с. 41-43.
9. Якобсон А.Л. Художественная керамика Байлакана (Оренкала): по материалам раскопок 1953-1955 гг. // МИА СССР, №67, 1959, с. 228-302.
10. Nəcəfov Ş.N., Nacılı Z.C. Daşbulaq orta əsr yaşayış yerinin şirsiz saxsı məmulatı haqqında // Elmi axtarışlar, XV topla, Bakı, 2005, s. 538-543.
11. Hüseynov M.M., Nəcəfov Ş.N. Daşbulaq orta əsr yaşayış yerindən aşkar edilmiş təsərrüfat quyuları və təndirlər haqqında // ADPU-nun Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, №4, 2006, s. 368-373.
12. Hüseynov M.M., Ağayev Q.H., Aşurov S.H. BTC və CQBK marşrutunun 316-cı km-də olan Seyidlər abidəsində aparılan arxeoloji qazıntılar barədə hesabat. Bakı-Azərbaycan, 2008, 82 s.
13. Museyibli N.A. Short report excavations of Poylu settlement kp 409.2 BTC Row. Baku-Azerbaijan, 2006, 11 p.
14. Dostiyev T.M., Kvaçidze V.A., Hüseynov M.M. BTC marşrutunun 405 km-də I Qıraq Kəsəmən yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntıların geniş elmi hesabatı. Bakı-Azərbaycan, 2007, 122 s.
15. Nəcəfov Ş.N., Əsədov V.A. Əmirarx orta əsr yaşayış yerinin şirli keramika məmulatı // Azərbaycanın antik və orta əsrlər arxeologiyasının aktual problemləri: elmi məqalələr toplusu, Bakı, 2018, s. 95-103.
16. Nəcəfov Ş.N. Tovuzçay su anbarında orta əsr yaşayış yerləri // Elm və həyat, №2 (447), 2011, s. 33-36.
17. Dostiyev T.M. Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı: Bakı Universiteti, 2001, 396 s.
18. Əhmədov Q.M. Örenqala (qısa tarixi-arxeoloji очерк). Bakı: Elm, 1962, 109 s.
19. Novruzlu Ə.İ. Azərbaycanın orta əsr sənətkarlığı (XIV-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 1997, 525 s.
20. Vahidov R.M. Mingəçevirin orta əsr yaşayış yerləri // Azərb. SSR EA Tarix İnstitutunun Əsərləri, XI cild, Bakı, 1957, s. 5-25.

Plan 1. III Poylu yaşayış yeri (I mərhələ)

Plan 2. III Poylu yaşayış yeri (II mərhələ)

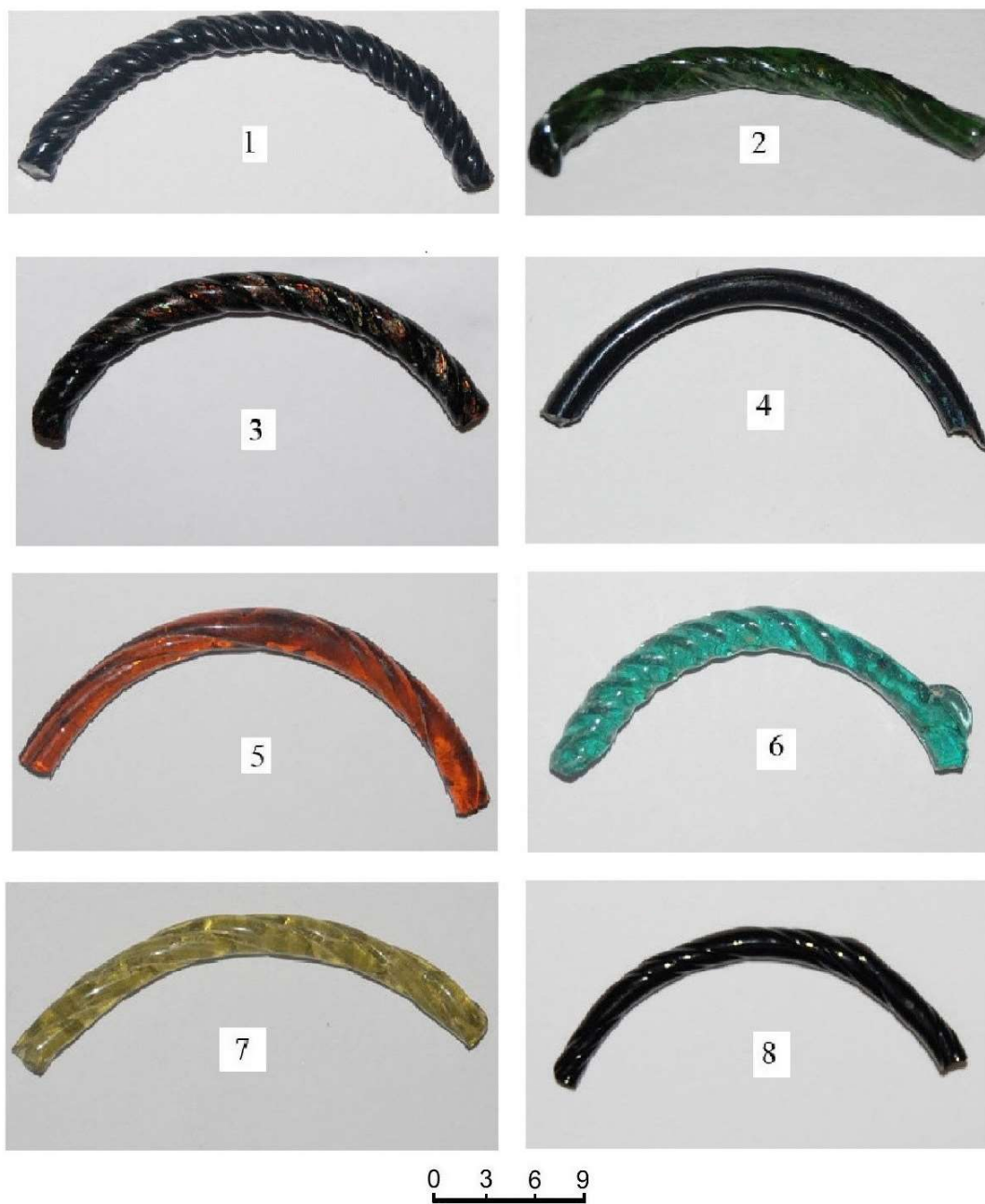
Şəkil 1. Daşbulaq yaşayış yerinin zoomorf keramikası

Şəkil 2. Daşbulaq yaşayış yerindən tapılan təndirlər

Şəkil 3. Məhəmmədtəpə yaşayış yerindən tapılan gil çiraqlar

Şəkil 4. I Qıraq Kəsəmən yaşayış yerindən tapılan şüşə bilərziklər